

Tadeusz Kotula

„Dobrzy i źli cesarze” w opiniach późnych autorów łacińskich

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia 49, 127-137

1994

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Tadeusz KOTULA

„Dobrzy i źli cesarze” w opiniach późnych autorów łacińskich

Les «empereurs bons et mauvais» selon des auteurs latins tardifs

Pamięci Profesora Tadeusza Łoposzki
— wybitnego znawcy dziejów rzymskich.

„*Quid hoc esse dicam, tam paucos bonos extitisse principes, cum iam tot Caesares fuerint? [...] At contra, quare series malorum?*” Te dwa pytania, jakże istotne dla antycznych pisarzy w retrospektywnym przeglądzie wizerunków władców Rzymu, sformułował pod sam koniec IV w. cesarstwa anonimowy autor zbioru cesarskich biografii o tradycyjnej nazwie *Historia Augusta*. Od zarania pryncypatu do epoki, w której wypowiedziano powyższe słowa, oceny długiego katalogu władców — *series purpuratorum*, przeszły ewolucję, jaką wypadnie nam tu przedstawić.¹

W pierwszych stuleciach cesarstwa stopniowo zakorzeniała się w społeczeństwie rzymskim świadomość zasadniczych i nieodwracalnych przemian ustrojowych w miarę umacniania się systemu monarchicznego, zwłaszcza w jego zdegenerowanej postaci pod rządami „złych” pryncepsów. W naturalny sposób nasuwały się porównania między panującymi w kolejnych dynastiach. Powszechną uwagę przyciągały szczególnie „szaleństwa cezarów”. Zbrodniczy Neron konkurował w potocznych wyobrażeniach z Kaligulą, a pod przedstawieniem okrutnego Tyberiusza mógł się kryć Domicjan. Na tym tle idealizowano prawem kontrastu wzorowych władców: antyteza „dobrych” i „złych” rządów imperium utrwałała się w społecznych odczuciach. Po pięciu przedstawicielach pierwszej dynastii — julijsko-klaudyjskiej, po burzliwym roku czterech cesarzy, kontrastowy schemat *boni mali-*

¹ *Historia Augusta: Aurelianus, 42,3; series purpuratorum, ibid.*

que wszedł do literatury w postaci gotowych stereotypów. Cesarskie portrety zbeletryzowane i udratyzowane w antycznej historiografii i biografistyce doby pryncypatu stały się odtąd na zawsze świetnym materiałem do studium charakterów i zachowań ludzi obdarzonych pełnią władzy, zwłaszcza do studium tyranii.

W pierwszych dziesięcioleciach II w. n.e. już Tacyt i Swetoniusz opisywali w porządku chronologicznym działalność kolejnych augustów na szerokim tle historycznym, ich dworskie środowisko, ich życie, cechy osobowości oraz wynikające z nich postępowania. Wyliczanie indywidualnych *virtutes* i *vitia* było jedną z obowiązujących reguł biograficznego kanonu. Nie dokonali jednakże syntetycznych porównań panujących w stylu Plutarchowych *synkriseis*, a nawet same terminy dobry, zły cesarz jako elementy moralnej oceny dość rzadko występują w ich dziełach.²

W artykule rezygnuję z analizy pełnego katalogu cesarskich cnót i wad składających się w źródłach na pozytywny lub negatywny obraz władcy. Koncentruję się na określeniach *bonus – malus* (oraz pokrewnych) streszczających w jednym słowie charakterystykę pryncepsów w ich długim szeregu od wczesnego do późnego cesarstwa. Zaczniemy od stwierdzenia, że pełniejszy wykład historiozoficznej doktryny *boni et mali principes* na tle porównawczym znajdujemy dopiero u Pliniusza Młodsze w jego *Panegyryku Trajana*, wygłoszonym w kurii z okazji zaszczytnego wyboru mówcy na wspólny konsulat z cesarzem w 100 r. n.e. Pliniusz z upodobaniem operuje antytezą „dobry i zły” władcy, by na tle częstego przeciwstawiania tych terminów eksponować czyny i obyczaje swego bohatera określonego superlatywem *optimus princeps*, przydomkiem, który Trajanowi nadał sam senat, jak podaje panegirysta, za niezwykle zasługi dla państwa.³ Był on też pierwszym cesarzem, ku którego czci emitowano serie złotych i srebrnych monet z legendą *OPTIMUS PRINCEPS* ilustrującą tekst Pliniuszowego panegyryku.⁴ Po raz pierwszy też występuje, właśnie w mowie Pliniusza,

² Np. Tacitus, *Annales*, VI, 51 (o Tyberiuszu): „[...] *inter bona malaque mixtus*”; por. *ibid.* 20 o Kaliguli: „[...] *dictum percerebruit neque meliorem umquam servum neque deteriozem dominum fuisse*; *Historiae*, I 16: pojęcia *bonus, optimus princeps*; *ibid.* gra kontrastów *bonus-pessimus* w opiniach o Neronie; por. *ibid.* 42 (Tyberiusz, Kaligula, Neron). Suetonius, *Tiberius*, 29: pojęcie *bonus princeps*; por. 32.

³ *C. Plinii Secundi panegyricus Traiano imp. dictus*, 88 (wyd. E. Bährens). Panegiryczne pochwały rozsiane w całej mowie koncentrują się zwłaszcza w tym rozdziale; cesarz Trajan przewyższa swą sławą innych, takich nawet, których zwać by można najlepszymi: „*optimus, omnibus optimis laude praestantior*”.

⁴ H. Mattingly, E.A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage* (=RIC), II, London 1926, Trajan nr 206, *aureus*, legenda *SPQR OPTIMO PRINCIPI* na rewersie, lata 103–111. Wykorzystał ją dla siebie Hadrian na samym początku rządów; zob. np. RIC

pouczające zestawienie pojęć dominatu i pryncypatu wywiedzione z oceny politycznej rzeczywistości pod rządami dwóch minionych dynastii kończących się władztwem Nerona i Domicjana.⁵ Oto Trajan, *optimus princeps*, ma teraz panować, „*ne sit domino locus*”.⁶ Senacki mówca wysławia jego praworządność w eufemistycznym przekonaniu, że nie cesarz stoi ponad prawem, lecz prawo ponad cesarzem.⁷ Dlatego również specyficznego wyrazu „wishful thinking” nabiera w tekście sformułowana nieco dalej konkluzja: *amamus bonos principes, malos odimus*.⁸

Wbrew jednak eufemizmom Pliniusza Młodszeego następane stulecia daleko odeszły od senackiego wzorca „najlepszego władcy”, do paradygmatu „złych cesarzy”. Długo jeszcze badane pojęcia *boni malique* wypełniać się miały konkretną treścią odpowiednio do rytmu transformacji ustrojowych w cesarskim Rzymie. Po Trajanie już Hadrian był właściwym twórcą „monarchii Antoninów”. Do porównań pryncepsów historia miała jeszcze dopisać klasyczne przeciwieństwo „dobrego ojca” i „złego syna” w postaciach Marka Aureliusza i Kommodusa, opatrzonego cenzurką despotycznego megalomana.⁹ W opisie zachowań i charakteru tego ostatniego, podobnie jak później Heliogabala, odżywał literacki schemat „szaleństw cesarów”. Jaskrawe zaprzeczenie iluzji, że prawo ma stać ponad cesarzem, stanowił fakt, iż już pod rządami Septymiusza Sewera rzymscy *iurisconsulti* ustanowili opinię: *quod principi placuit, legis vigorem habet*.¹⁰ W tym samym mniej więcej czasie Kasjusz Dion przedstawił w fikcyjnej mowie Mecenasa nowy ideał władcy, wzór rządów umiarkowanie autokratycznych, już tylko z pozornym zachowaniem politycznych prerogatyw senatu przy wyraźnie zdefiniowanej zasadzie suwerennej decyzji monarchy we wszystkich sprawach państwowych.¹¹ Ustrój imperium zmierzał po dwuwiekowej ewolucji wyraźnie ku absolutnemu dominatowi: pierwszy z Sewerów definitywnie wprowadził określenie *d(ominus) n(oster)* do oficjalnej tytulatury cesarskiej.¹²

II: Hadrian nr 1, aureus 117 r., legenda *OPTIM(o) AVG (usto)* w cesarskiej tytulaturze na awersie.

⁵ Plinius, *Panegyricus*, 45: „*scis, ut sunt diversa natura dominatus et principatus*”.

⁶ Plinius, *Panegyricus*, 55.

⁷ Plinius, *Panegyricus*, 65: „*non est princeps supra leges, sed leges supra principem*”.

⁸ Plinius, *Panegyricus*, 68.

⁹ *Historia Augusta, Commodus*, 8, Paradoksalnie epitet *optimus* pojawia się również w mennictwie Kommodusa, RIC III, Kommodus nr 192, z legendą *OPTIME MAXIME* na rewersie, 186–189 r.

¹⁰ *Digesta*, I, 4,1.

¹¹ Zob. F. Millar, *A Study of Cassius Dio*, Oxford 1964, s. 117.

¹² Por. T. Kotula, *Septymiusz Sewerus, cesarz z Lepcis Magna*, Wrocław 1987, s. 86–89, rozdział *Dominus noster*.

Dopiero jednak po przełomowym okresie kryzysu III w. i po późniejszym, nieuniknionym spetryfikowaniu się ustroju państwowego w postaci despotycznego absolutyzmu poszerzyła się i pogłębiła perspektywa paradygmatu „dobrych i złych” cesarzy. Dlatego też oddajemy głos przede wszystkim późnorzymskim pisarzom, którzy w epoce dominatu dysponowali taką pełną perspektywą, dystansem kilku stuleci w globalnej ocenie władców Rzymu od Augusta do Teodozjusza Wielkiego. Choć antyczni autorzy skrótowych kompendiów rzymskiej historii, brewiariów i epitom często streszczali w IV w. relacje Swetoniusza, Tacyty i Mariusza Maksymusa, na uwagę zasługuje sam wybór informacji przez nich dokonany, selekcja opinii i faktów z późnego, podsumowującego punktu widzenia. Ograniczymy się przy tym do łacińskiej historiografii i biografistyki, gdyż właśnie przed ostatecznym podziałem imperium na *pars Orientis* i *pars Occidentis* przeżywała ona swój ponowny renesans, okres wzmożonej twórczości w specyficznej atmosferze późnorzymskiego patriotyzmu obrońców Romanii zagrożonej zmasowanymi inwazjami barbarzyńców. Szczególnie późna łacińska tradycja literacka odzwierciedlała na tym polu oficjalną ideologię w pochwałach augustów zasłużonych w walkach z barbarzyńskim naporem.¹³

Nie było kwestią przypadku, że dopiero około 360 r. epitomator Aureliusz Wiktor dał w swym dziełku *Caesares* perspektywiczną ocenę dziejów imperium, przyjmując za początek wielkiego kryzysu państwa zasadniczy, jego zdaniem, zwrot na gorsze, jaki nastąpił po zabójstwie „dobrego” władcy Sewera Aleksandra. Pisał on mianowicie:

„*Abhinc dum dominandi suis quam subigendi externos cupientiores sunt [...], Romanum statum quasi abrupto praecipitavere, immissique in imperium promiscue boni mali que [...], ac barbariae multi [...]*”.¹⁴

Nowożytna historiografia również często uważa rok 235, datę śmierci ostatniego z Sewerów, za przełomowy moment, lecz zasługują na uwagę motywy, dla których późnorzymski historyk wyraził taki pogląd. Zdaniem Aureliusza Wiktora, często wyrażanym na kartach dziełka, los państwa i bieg historii zależy od władcy, od tego czy jest on *bonus* czy *malus*, od jego charakteru, obyczajów i wynikającego z nich postępowania. Względy moralne stanowiły w tej kwestii typowo antyczny, personalistyczny punkt

¹³ Zob. F. Paschoud, *Roma Aeterna. Etudes sur le patriotisme romain dans l'Occident latin à l'époque des grandes invasions*, Neuchâtel 1967. R. Syme, *Emperors and Biography. Studies in the Historia Augusta*, Oxford 1971, s. 94 i id., *Ammianus and the Historia Augusta*, Oxford 1968, s. 104 i n., 109 i n. Do prozaicznego piśmiennictwa o politycznych treściach zaliczymy również produkty łacińskiej wymowy późnej epoki; pomijamy natomiast poezję, której należałoby poświęcić odrębne opracowanie.

¹⁴ Aurelius Victor, *Caesares*, 24,9–10.

widzenia — śmiało rzec można — wytyczały myśl przewodnią doktryny „dobrych i złych cesarzy”.¹⁵

Podstawowy problem badawczy nastęrcza pytanie, jakie były, w odczuciu antycznych autorów, kryteria wartościowania panujących. Rozpatrzmy w tym aspekcie najpierw opinię łacińskich historyków i mówców epoki dominatu. Są to następujący pisarze: Panegyryci latini¹⁶, Aureliusz Wiktor i ściśle idący za jego tekstem, anonimowy autor *Epitome de Caesaribus*, kontynuujący jego rejestr władców do Teodozjusza Wielkiego, Eutropiusz, mówca Symmachus, Ammianus Marcellinus, Anonymus Valesianus, Orozjusz. Do katalogu cesarzy określonych w tych źródłach terminem *bonus (optimus)* lub pokrewnymi weszło równo dwudziestu od Oktawiana Augusta do Teodozjusza Wielkiego.¹⁷ Notę *malus (pessimus)* otrzymali natomiast: Tyberiusz, Kaligula, Neron, Domicjan, Kommodus, Galien, Licyniusz, Magnencjusz, Konstancjusz II, wszyscy przedstawieni jako notoryczni tyrani.¹⁸ Inwektywy

¹⁵ Zob. np. Aurelius Victor, *Caesares*, 13,7: „*adeo boni malive in republica nihil est, quid in diversum traduci nequeat moribus praesidentium*”. Por. *Historia Augusta: Caracalla*, 9,3: *male moratus*; *Carus* 1,3–4; po zabójstwie Probusa wszyscy obawiali się „Domicjanów, Witeliuszów i Neronów” nie wiedząc, jaki będzie charakter przyszłego cesarza (*incerti mores*); por. *Gordianus*, 7,1: *boni mores*.

¹⁶ Należy jednak stwierdzić, że panegyryczny ton dzieła sprawia, iż epitet *optimus* (lub *maximus*) jest często jedynie płaskim pochlebstwem, zwłaszcza w apostrofach typu *Auguste optime (maxime)*. Korzystałem z krytycznych wydań: Panegyryci Latini: E. Bährens; E. Galletier (t. 1–3); Aurelius Victor oraz *Epitome de Caesaribus*: Fr. Pichlmayr; Eutropiusz: H. Droysen; Symmachus: O. Seeck; Ammianus Marcellinus: W. Seyfarth, Anonymus, Valesianus: J. Moreau; Orozjusz: C. Zangemeister.

¹⁷ **August**: *Epitome de Caesaribus* 1,10 i 31. **Klaudiusz I**: Orosius, VIII 6 (*utilis princeps*). **Galba**: Eutropius, VII 16 (*bona exordia*). **Wespazjan**: Eutropius VII 19, 1. **Tytus**: Aurelius Victor, *Caesares*, 11,1. **Nerwa**: Panegyryci Latini I *passim*; Symmachus: *Epitome*, I 13,3. **Trajan**: Panegyryci Latini I *passim*; Eutropius, VIII 5,2. **Hadrian**: *Epitome de Caesaribus*, 15,2 i 5. **Antoninus Pius**: Eutropius, VIII 8,2. **Marek Aureliusz**: Symmachus, *Epistolae*, I 13,3. **Septymiusz Sewerus**: Aurelius Victor, *Caesares*, 20,6. **Pertynaks**: *Epitome de Caesaribus*, 18,6. **Sewerus Aleksander**: *Epitome de Caesaribus*, 24,1. **Klaudiusz II**: Aurelius Victor, *Caesares*, 34,56; Anonymus Valesianus, 1. **Dioklecjan**: Aurelius Victor, *Caesares*, 39,8. **Maksymian**: Panegyryci Latini, III (11) 19, 1–2; Aurelius Victor, *Caesares* 39,17. **Konstancjusz I**: Panegyryci Latini, V (9) 10,3. **Konstantyn Wielki**: Panegyryci Latini, VIII (5) 2,2 i 7,5; IX (12) 26,3; X (4) 4,5; 9,5; 16,4; Eutropius, X 7,1. **Julian**: Panegyryci Latini, XI (2),3,3. **Teodozjusz Wielki**: Ammianus Marcellinus, XXIX 6,15 (*princeps perspectissimus*).

¹⁸ **Tyberiusz**: Aurelius Victor, *Caesares*, 2,1 (*perniciosus*); *Epitome de Caesaribus* 2,4 (*ingenio pessimo*). **Kaligula**: Aurelius Victor, *Caesares*, 3,5. **Neron**: Aurelius Victor, *Caesares*, 5,4 (*dedecor vitae*). **Domicjan**: Aurelius Victor, *Caesares* 11,5 (*atrox caedibus bonorum*). **Kommodus**: Aurelius Victor, *Caesares* 17,1; *Epitome de Caesaribus*, 17,3. **Galien**: Aurelius Victor, *Caesares*, 33,29 (*pessimus*). **Licyniusz**: *Epitome de Caesaribus*, 41,8 (*pessimus*). **Magnencjusz**: Aurelius Victor, *Caesares*, 41,26 (*pessimus*). **Konstancjusz II**: Ammianus Marcellinus XXI 16,9 (*Gallieno ferocior*).

rzucane na panujących były i są niebezpieczne, nie dziwota zatem, że nasi pisarze określali niektórych pryncepsów jako *medii*, przeciętnych, gdy obawiali się ich zwać złymi, a nie mogli zaliczyć do dobrych.¹⁹

Ogólne oceny cesarzy w źródłach późnej epoki dotyczą ich polityki zewnętrznej i wewnętrznej, ich talentów cywilnych i dowódczych, lecz — by odpowiedzieć na postawione wyżej pytanie — podstawowym kryterium podziału na dobrych i złych jest u łacińskich autorów stosunek władców do senatu, do senatorów również kwalifikowanych mianem *boni*, a wśród nich niekiedy samych pisarzy, jak Aureliusz Wiktor. Już Swetoniusz włożył w usta Tyberiusza zdanie, iż dobry władca winien służyć senatowi i wszystkim obywatelom, a w mowie Pliniusza Młodsze ku czci Trajana senatorowie deklarują ze swej strony miłość do dobrych, nienawiść do złych cesarzy. Przykłady dobrych lub złych stosunków między senatem a panującymi są w źródłach nagminne i skłaniają nowożytnych uczonych do wydzielania kategorii „senackich” lub „antysenackich” pryncepsów.²⁰ U Eutropiusza najlepszym życzeniem staje się słynny zwrot *felicior Augusto, melior Traiano*, podany jako tradycyjna aklamacja w rzymskim senacie. Z drugiej strony ekscesy Nerona zasłużyły z odległej perspektywy czasowej na określenie jego złowieszczonego panowania jako *Neroniam saeculum*.²¹ W miarę jak senat tracił polityczne znaczenie, te opinie wpływały na ewolucję teorii *boni malique principes*, by szczególnie ostro dojść do głosu pod koniec IV w. z przyczyn, które należy wyjaśnić.

Po łacińskich historykach i mówcach odrębne miejsce rezerwujemy dla *Historia Augusta*, w której najpełniej wyraziła się ideologia późnej epoki, a zwłaszcza poglądy na ideał władzy. W nowożytnej literaturze przeważa dziś mniemanie, że to dzieło jednego anonimowego pisarza powstało w sa-

¹⁹ Np. Konstantyn Wielki: Eutropius X 7,1. Konstancjusz II: Ammianus Marcellinus XXI 16,8; por. o Karusie: *Historia Augusta: Carus*, 3,8; *ibid.*: *Heliogabalus*, 3,2: *mediocres principes*. Zob. też V. Neri, *Medius princeps. Storia e imagine di Costantino nella storiografia latina pagana*, Bologna 1992.

²⁰ Pozytywny stosunek „dobrych cesarzy” do senatu, np. Wespazjan: Aurelius Victor, *Caesares* 9,9. Antoninus Pius: Eutropius VIII 8,2. Pertynaks: *Epitome de Caesaribus*, 18,6, *pater omnium bonorum*. Negatywny stosunek „złych cesarzy” do senatu, np. Kaligula: Aurelius Victor, *Caesares*, 3,9. Neron: *ibid.* 5,14; Eutropius VII 14,1 i 15,1. Domicjan: Aurelius Victor, *Caesares*, 11,5. Kommodus: *Epitome de Caesaribus* 17,3, byłby lepszy, gdyby się bał senatu. Galien: *ibid.*, 33,34, pozbawienie senatorów wyższych szarż w wojsku; 37,5, senat traci prawo wyboru cesarzy. W późnych źródłach jako prototyp „dobrego senackiego cesarza” III w. przedstawiany jest zwłaszcza Sewerus Aleksander: zob. C. Bertrand-Dagenbeck, *Alexandre Sévère et l'Histoire Auguste*, Bruxelles 1990, s. 139–188.

²¹ Eutropius VIII 5,3. *Neronianum saeculum*: Ammianus Marcellinus XV 2,5.

mym końcu IV w.²² Doktryna „dobrych i złych cesarzy” doczekała się w nim obszernego rozbudowania. Powróćmy do cytowanego na początku artykułu rozdziału *Vita Aureliani*, gdzie pojęcia *boni* i *mali* w odniesieniu do pryncepsów ilustrowane są na szczególnie licznych przykładach (do Dioklecjana i Maksymiana — zgodnie z lansowaną przez autora cesarskich biografii fikcyjną datą ich napisania). Listę cesarzy, *series purpuratorum*, podzielono tu na dwie grupy, najlepszych, *optimi* (z wyliczeniem Augusta, Wespazjana, Tytusa, Nerwy, Trajana, Hadriana, Antonina Piusa, Marka Aureliusza, Septymiusza Sewera, Sewera Aleksandra, Klaudiusza Gockiego i samego Aureliana) i złych. Walerian dodany jest do pozytywnych z pewnym wahaniem. W sumie trzynastu, zdaniem biografu bardzo mało „najlepszych”, a za to „*quae series malorum!*” Jeśli nawet pominąć — pisze autor — Witeliuszów, Kaligulów, Neronów, któżby zniósł Maksyminów, Filipów oraz istne męty, *faez*, pozostałą masę „złych”, których źródło nawet nie myśli wymieniać.²³ Należy zwrócić uwagę na cesarskie nazwiska podane pogardliwie, w pejoratywnym sensie, w liczbie mnogiej. Taka maniera w stosunku do panujących występuje w naszych tekstach po raz pierwszy dopiero w *Historia Augusta*, gdzie spotykamy się z nią kilkakrotnie jako z synonimem *mali Augusti*.²⁴ Nie było to bynajmniej przypadkowe.

W drugiej połowie IV w. ewidentnie pogarszały się stosunki między ab-

²² Ostatnio jednak m.in. F. Kolb, *Untersuchungen zur Historia Augusta*, Bonn 1987, s. 52–87, wychodząc z 395 r. jako *terminus post quem* przypuszcza, że powstanie dzieła przypaść mogło nawet na drugą połowę V w. (pracę znam jedynie z omówień). Problem pozostaje dyskusyjny, zob. ważniejsze dawniejsze opracowania: A. Chastagnol, *Recherches sur l'histoire Auguste*, Bonn 1970; Syme, *Emperors...*; tenże *Ammianus and the Historia Augusta* (wyżej przyp. 13); K.-P. Johne, *Kaiserbiographie und Senatsaristokratie*, Berlin 1976.

²³ *Historia Augusta: Aurelianus*, 42,3–6. W całym dziele terminami *bonus optimus* (lub pokrewnymi) określani są w swych biografjach lub w *Vitae* innych cesarzy: August, Wespazjan, Tytus, Nerwa, Trajan, Hadrian, Antoninus Pius, Marek Aureliusz, Awidiusz Kasjusz, Septymiusz Sewerus, Pesceniusz Niger, Sewerus Aleksander, Górdian I, Pupienus, Balbinus, Walerian, Makrianus, Klaudiusz II, Aurelianus, Florian, Probus, Karus, Dioklecjan, Konstancjusz I. Terminem *malus*, *pessimus* (lub pokrewnymi) zostali określani: Kaligula, Neron, Witeliusz, Domicjan, Kommodus, Klodiusz Albinus, Karakalla, Heliogabal, Makrynus, Maksymin Trak, Filipowie I i II, Galien.

²⁴ *Historia Augusta: Clodius Albinus*, 13,5: „*Vitellii, Nerones, Domitiani*”; *ibid.*: *Heliogabalus* 1,1 i 2: „*Caligulae, Nerones, Vitellii*”; *ibid.*: *Alexander Severus* 9,4: „*Nerones, Vitellii: Commodi*”; *ibid.*: *Aurelianus* 42,6: „*Vitellii, Caligulae, Nerones, Maximini, Filippi*”; *ibid.*: *Tacitus* 6,4: „*Nerones, Heliogabali, Commodi*”; *ibid.*: *Carus* 1,3–4: „*Domitiani, Vitellii, Nerones*”; *ibid.* 3,2: „*Nerones*”. Raz jedynie imiona cesarskie w liczbie mnogiej mają sens dodatni: *Heliogabalus* 2,4, w odniesieniu do Konstancjusza I i Klaudiusza II jako przodków Konstantyna Wielkiego.

solutnymi *domini* a senatem, zwłaszcza senatem dawnej stolicy, Wiecznego Miasta Rzymu. W latach 80. nasiliła się antypogańska polityka władców sprzymierzonych z Kościołem, szczególnie Gracjana i Walentyniana II, co wywołało silną opozycję ze strony pogańskiej arystokracji licznie jeszcze reprezentowanej w rzymskiej kurii. Znalazło to między innymi odbicie w emitowanych z inicjatywy senatu pamiątkowych medalach zwanych kontorniatami, eksponujących swoistą konserwatywną *laudatio temporis acti* w propagandowych legendach oraz ikonograficznych wyobrażeniach dawnych „dobrych” augustów, wśród nich Augusta i Trajana.²⁵ Jednocześnie Q. Aurelius Symmachus, jeden z koryfeuszy opozycyjnego stronnictwa w senacie, wybitny mówca wsławiony obroną ołtarza Wiktorii zdobiącego kurie, proklamował przywiązanie swego obozu do odwiecznych tradycji rzymskiej ojczyzny. Wystawiał też władców z dynastii Antoninów, „dobrych” w ocenie senatu: Nerwę, Trajana, Antonina Piusa, Marka Aureliusza.²⁶

Powszechnie sądzi się, że polityczne poglądy anonimowego autora *Historia Augusta* są echem ideologii pogańskiej arystokracji Rzymu, jej zaciętej walki u schyłku IV w. o utrzymanie prestiżu senatu.²⁷ Wzorzec przeciwstawianych sobie dobrych i złych pryncpsów był ważnym elementem tej ideologicznej propagandy i znalazł odzwierciedlenie u późnych łacińskich autorów z *Historia Augusta* na czele.²⁸

Pokażemy to na przykładzie jednego z władców doby kryzysu III w. — Klaudiusza II Gockiego. Uczeni zwrócili uwagę na fakt, że *Vita Claudii* wyróżnia się wśród innych biografii cesarskich zdecydowanie panegirycznym tonem i bardzo szerokim repertuarem pochwał.²⁹ Może to dziwić w przypadku człowieka, który panował ledwie dwa lata w bardzo ciężkim dla imperium okresie. Mamy jednak do czynienia z władcą o istotnie wielkich realnych zasługach rzetelnie docenianych w starożytności, ze słynnym zwycięzcą Gotów w rozstrzygającej bitwie pod Naissus (w 269 r.). Był Klaudiusz II pierwszym cesarzem, który na cześć świętego zwycięstwa otrzymał zaszczytny przydomek *Gothicus Maximus*. Był też wedle *Historia Augusta* jedynym au-

²⁵ Taką przekonującą hipotezę wysunął przed 50 laty A. Alföldi, *Die Kontorniaten. Ein verkanntes Propagandamittel der stadtrömischen heidnischen Aristokratie in ihrem Kampf gegen das christliche Kaisertum*, Leipzig 1943.

²⁶ Symmachus, *Relationes* III 2: „*instituta maiorum, patriae iura ac fata defendimus*” *Epistolae*, I 13,3.

²⁷ Znamienny jest po tym względem sam tytuł pracy K.-P. Johne, *Kaiserbiographie und Senatsaristokratie*.

²⁸ Można zauważyć, że w *Historia Augusta* liczba „złych” pryncpsów, przeważnie „antysenatorskich”, jest większa niż we wszystkich naszych pozostałych źródłach, choć autor *Vita Aureliani* podkreślił, że zgoła pominał owe „męty”.

²⁹ Zob. np. J. Burian, *Die Gotenkriege unter Claudius II.*, „Eirene”, 20, 1983, s. 87–94.

gustem wyróżnionym przez senat nadzwyczajnymi odznaczeniami: popieraniem w złotym medalionie umieszczonym w kurii, ogromnym złożonym posągami na Kapitolu oraz kolumną na rostrach zdobiącą *Forum Romanum*.³⁰ Jeszcze Konstantyn Wielki, który ogłosił Klaudiusza II Gockiego swym protoplastą, wybijał ku jego czci konsekracyjne monety z legendą *DIVO CLAVDIO OPT(imo) IMP(eratori)* nawiązującą do mennictwa Trajana.³¹

Z drugiej strony, oprócz rzeczywistych zasług, niezwykle fama Klaudiusza w źródłach późnej epoki tłumaczona jest, zdaniem nowożytnych historyków, zdeklarowaną niechęcią senatu do jego poprzednika Galiena, czemu *Historia Augusta* daje wielokrotnie wyraz w biografii obu władców. Można się z taką opinią zgodzić, ale wydaje się mało prawdopodobne, by resentymenty z 60. lat III w. ciągle jeszcze zaostrzały sytuację i powodowały same z siebie zażarte konflikty ideologiczne po upływie wieku z górą w czasie definitywnej rozprawy Teodozjusza Wielkiego z pogańskim stronnictwem w rzymskim senacie. Moim zdaniem, idealizacja Klaudiusza jako antyteza negatywnego wizerunku okrutnego Galiena była nie tyle owocem rzeczywistego pasjonowania się ludźmi końca IV w. bardzo już odległą przeszłością, ile raczej ostrą reakcją (pod zmienionymi nazwiskami cesarskimi) na despotyzm absolutnego reżymu nie do przyjęcia przez konserwatywny odłam senatorskiej arystokracji Rzymu, która nie cofnęła się wreszcie przed orężną walką z władcą Wschodu.³² Warto odnotować znamienne porównanie w tekście Ammiana Marcellina, który uważał despotycznego Konstancjusza II za bardziej okrutnego właśnie niż Galien.³³ W tych okolicznościach ucieleśnił się w osobie Klaudiusza Gockiego pod piórem łacińskich pisarzy, zwłaszcza autora *Historia Augusta*, późnorzymski ideał władcy.³⁴ Zaangażowana w ostry konflikt polityczny pogańska *nobilitas* Rzymu wyraziła u schyłku IV w. swe

³⁰ *Historia Augusta: Claudius*, 3,2–5 i 7; por. Eutropius IX 11,2; *Epitome de Caesaribus* 34,4.

³¹ Zob. np. RIC VII, s. 252, nr 173, legenda *DIVO CLAVDIO OPT(imo) IMP(eratori)* na awersie; *REQVIES OPTIMOR(um) MERIT(orum)* na rewersie; por. „*optimus princeps*” *Historia Augusta: Probus* 3,3; *Aurelianus* 42,4; por. *Gallienus* 14,2; Anonymus Vallesianus, 1.

³² Ten punkt widzenia rozwinąłem w książce: *Cesarz Klaudiusz II i bellum Gothicum lat 269–270*, Wrocław 1994, s. 120–127.

³³ Ammianus Marcellinus XXI 16,9: „*etiam Gallieno: ferocior*”; por. *Historia Augusta: Claudius* 1,3; Galien: „*prodigosus imperator*”. Dodajmy jednak, że również w mennictwie Galiena występuje legenda *SPQR OPTIMO PRINCIPI* na rewersach srebrnych monet, lecz wybijano je w Rzymie dla uczczenia cesarskich decennaliów, czemu senat nie mógł się przeciwstawić. Zob. np. RIC V 1, s. 165, Galien nr 393.

³⁴ Zob. J. Straub, *Vom Herrscherideal in der Spätantike*, Stuttgart 1939. Praca ta nie była mi dostępna (przedruk w 1964 r.); por. L. Wickert, *Princeps (civitatis)*, RE XXII 2, 1954, col.2222–2234: *Zur Entstehung und Entwicklung des römischen Herrscherideals*;

nostalgiczne tęsknoty do wzorowych *boni principes* minionych stuleci. Sławiła cywilne *virtutes* cesarskie, zawsze miłe senatowi. Klaudiusz II jawi się w biografii Galiena jako: „[...] *bonis omnibus carus, amicus patriae, amicus legibus, acceptus senatui* [...]”.³⁵ Wszyscy dobrzy, *boni*, to właśnie senatorowie. Konserwatywni nobiles późnej epoki widzieli w tych cesarskich cnotach odbicie lansowanych przez siebie idei — rzymski patriotyzm (*amicus patriae*), prawodrządność (*amicus legibus*).³⁶ Zwróćmy szczególną uwagę na ostatni z cytowanych przymiotów Klaudiusza: miły senatowi. Podkreślanie tradycyjnie dobrych relacji łączących wzorowego pryncypsa z prześwietną radą Wiecznego Miasta było pod koniec IV w. prowokacyjnym wyrzutem uczynionym despotom na tronie, a czytelną aluzją do postawy idealnych augustów służących senatowi — Trajana, Sewera Aleksandra.³⁷

W obliczu jednak grozy najazdów barbarzyńskich i permanentnych wojen obronnych późna epoka dodać musiała do wzorca „dobrego cesarza” cnoty wojskowe. Galijscy panegiryci już w dobie tetrarchii czcili panujących jako *toto orbe victores*, święcili *spolia, trophaea Germanica*. Później gloryfikowali Konstantyna Wielkiego jako obrońcę granic, Juliana jako zwycięzcę Alamanów pod Strasburgiem. Jeszcze u Teodozjusza Wielkiego podkreślali *bellicae rei gloria*.³⁸ W przypadku cesarzy-wodzów sięgali późnorzymscy autorzy do dawnych znakomitych przykładów. Septymiusz Sewerus uczczony został jako *bellicosissimus omnium*.³⁹ Historyk Ammianus Marcellinus, kreśląc przebieg ciężkich zmagania Rzymian z Gotami, wyróżnił Klaudiusza II mianem *gloriosus ductor*, a *Historia Augusta* stwierdzała, nie bez przesady, że wszędzie tam, gdzie najeźdźcy zderzyli się z tym znakomitym dowódcą, ponosili klęski.⁴⁰ Po druzgocącej porażce rzymskiej pod Adrianopolem w 378 r. i śmierci samego cesarza Walensa na polu bitwy *Vita Claudii* miała szczególne powody gloryfikowania zwycięzcy spod Naissus. Tak więc w połączeniu cywilnych i wojskowych *virtutes* znalazł swój pełny i ostateczny

A. Lippold, *Herrscherideal und Traditionsverbundenheit im Panegyricus des Pacatus*, „Historia” 1968, 17, s. 228–250.

³⁵ *Historia Augusta: Gallienus*, 15,3.

³⁶ Pod koniec II w. idea sprawiedliwości występuje również na monetach imperialnych, np. Pescenniusa Nigra, rywala Septymiusza Sewera: RIC IV 1, Pescennius Niger nr 45–50: *IVSTITIA AVGVSTI*; obok praworządności także sprawiedliwość należy do „cywilnych” cnot gloryfikowanych władców. Zob. K. Strobel, *Das Imperium Romanum im 3. Jahrhundert*, Stuttgart 1993, s. 136 i n.

³⁷ Ideal „senackiego” cesarza w epoce pryncypatu: Suetonius, *Tiberius*.

³⁸ Panegyrici Latini II (10) 2,1; 9,2. III (11) 5,3. IV (8) 1; 2; 10. VI (7) 4. 8. VII (6) 6. X (4) 16–18. XI (2) 4–5. XII (3) 8,1.

³⁹ *Epitome de Caesaribus* 20, 5.

⁴⁰ Ammianus Marcellinus XXXI 5,17. *Historia Augusta: Claudius*, 9,9.

wyraz paradygmat idealnego cesarza, który, przeciwstawiany „tyranom”, przywrócić może, jak wierzono, skolatanemu państwu w jego najcięższych terminach najlepsze tradycje dawnej chwały idealizowanej epoki pryncypatu.

RÉSUMÉ

A mesure que le principat se consolidait, la conscience prenait progressivement racine dans la société romaine que les transformations du système politique, tendant vers un système monarchique du pouvoir, étaient irréversibles. Ceci a trouvé un reflet dans l'historiographie et la biographie antiques qui opposaient les «folies des empereurs» aux gouvernements modérés des «bons» princes. A la suite des expériences de la première dynastie, julio-claudienne, la littérature romaine a adopté le schéma contrasté des *boni malique principes* sous forme de stéréotypes tout faits. Sous le règne des Antonins a vu le jour la doctrine historiosophique des «bons et mauvais empereurs» (*Panegyrique de Trajan* de Pline le Jeune). Elle était développée par la littérature des siècles ultérieurs, jusqu'à la période de crise du III-ème siècle où l'absolutisme impérial parvenait lentement à maturité.

Cependant, ce n'est qu'à l'époque du dominat que le paradigme des «boni malique principes» a pu trouver une expression complète dans la perspective de plusieurs siècles d'évolution du pouvoir impérial. L'auteur de l'article présente les opinions respectives d'écrivains (historiens, orateurs) romains tardifs sur le caractère et l'activité des souverains particuliers, depuis Auguste jusqu'à Théodose Le Grand; il souligne le fait que c'est la tradition littéraire latine tardive surtout qui reflétait dans ce domaine l'idéologie officielle, dans une glorification panégyrique des «bons» augustes qui avaient lutté hardiment contre l'invasion des barbares. Les critères moraux, les éloges des *virtutes* et blâmes des *vitia* des empereurs, représentaient un point de vue personnaliste typique de l'Antiquité, une sorte d'idée maîtresse de la doctrine des «bons et mauvais empereurs». A la lumière de la lutte politique, devenue acharnée vers la fin du IV-ème s., entre les *domini* absolus et l'aristocratie sénatoriale de Rome, il est caractéristique de noter, dans l'historiographie latine tardive, un jugement positif porté sur les empereurs qui ont maintenu des relations bonnes ou au moins correctes avec le sénat. Cela est vrai surtout des opinions lancées dans la biographique *Historia Augusta*, comportant l'image la plus complète de l'idéal romain tardif du souverain, se ramenant à deux vertus cardinales: *victor barbarorum, amicus patriae ac senatus*.